

“НАУКА УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ” ЗА МИХАЇЛОМ ПСЕЛЛОМ

Політичному мисленню візантійських істориків XI ст. – сучасників Михаїла Пселла (Михаїлу Агталіагу, Йоанну Скилиці, Продовжувачу Скилиці, Кекавмену) притаманні деякі спільні риси. Всі ці автори визнавали необхідність у державі “гармонії”, яку розуміли як рівновагу між цивільним і військовим станом. В їх міркуваннях міститься положення про “доброчесного” правителя, який піклується про благо підданих, що є головною умовою добробуту імперії. Епоху свою вони розцінювали як період занепаду.

Ідеї ці наявні і в працях Пселла, так що існує думка, що в його політичних поглядах дуже мало оригінального. Однак при дослідженні тексту “Хронографії” виявляються істотні нюанси, в яких проступає своєрідність його політичного світогляду. Науку управління державою Пселл вважав “мистецтвом з мистецтв і наукою з наук”¹. Традиційна візантійська “імператорська ідея”, тобто, уявлення про божественність і одвічну справедливість царської влади, в інтелектуала Пселла, добре знайомого з платонівською державою філософів, трансформується в уявлення про гармонійну державу, про рівновагу і “порядок”, що підтримуються царем, який, у свою чергу, неодмінно і постійно направляє благодіями філософами. Сам Пселл претендував на роль радника та наставника правителів. Більшість його вчених і філософських трактатів являють собою своєрідні настанови, “імператорські університети”. Найбільш виразно його уявлення щодо політичної ролі вченого виражені в “Хронографії”. У пасажі, де йдеться про зречення Ісаака I Комніна, Пселл висловлював думку про те, що філософ покликаний давати государю правильні поради². Пселл неодноразово повідомляв про те, які конкретні політичні рекомендації він давав імператорам: “Дотримуючись свого звичаю давати царям добрі поради, я намагався втримати Романа, кажучи, що спочатку треба подумати про військо, скласти списки, закликати союзників і, тільки коли все буде готове, починати війну”; “Про Геракла розповідають, що, побачивши грудне немовля Аякса, Теламоніда, він загорнув його в левову шкіру. Не раз притискаючи до грудей Константина, я молився про те, щоб

¹ *Любарский Я.Н.* Историограф Михаил Пселл // Михаил Пселл. Хронография [пер. Любарский Я.Н.]. М.; СПб., 2003, с. 215.

² *Михаил Пселл.* Обвинительная речь против Михаила Кируллария // Безобразов П.В. Материалы для истории Византийской империи // ЖМНП, 1889, ч. 265, с. 53.

пішли йому на користь мої промови”³. При цьому він нарікав з приводу “безглуздої звички” государів не слухати розумних порад. На його думку, дуже багато імператорів здатні слухати лише підлабузників і з підозрою дивляться на тих, хто “сміливо говорить в ім’я блага” держави. Він неодноразово висловлював думку, що саме невміння государів слухати слушні політичні поради згубне і навіть заявляв, що це призвело до занепаду ромейської держави⁴. Думка про те, що імператори нехтують радниками є і в приватному листуванні Пселла. Так, у листі до Йоанна Дуки Пселл нарікає: “З іншого боку, вже самому йому [Константину X Дуці – І.Г.] себе вистачає і він не потребує ані чужого розуму, ані досвіду”⁵.

Радник государів уявляється письменникові не в образі монаха-аскета, або суворого вчителя чеснот. Навпаки, це політик-прагматик, який тверезо оцінює ситуацію. Так, описуючи самодержавне правління Феодори, Пселл міркував про людей різного складу та їх призначення. На його думку, політичні діячі, які гадають, що стоять вище всіх земних справ і не вміють пристосовуватися до обставин, не можуть принести користі царю і державі. Той же, кому довірені державні справи, не повинен вдавати з себе людину з душею, не схильною “ні до яких слабкостей”, бо досягнення такого стану неможливе. Оскільки ніхто не може похвалитися такою досконалістю своєї природи, то, продовжує Пселл, “нехай той, кому довірені державні справи, і займається ними, як личить державній людині”. Державний діяч не може завжди строго йти по прямій лінії і повинен вміти проявляти гнучкість. Той же, хто відкидає “відхилення” від прямолінійних правил, повинен також відмовитися від надії на успіх своєї діяльності⁶. Отже, філософ, який не цурається державних справ, а намагається активно впливати на їх перебіг, – ідеальний імператорський радник за Пселлом.

У “Хронографії” є чимало міркувань про фундамент царської влади. За словами історика, вона ґрунтується “на трьох опорах: народі, синкліті й війську”. В іншому місці, починаючи опис правління Константина IX Мономаха, Пселл уточнював: “... у Ромейської держави є два вартіві – чини і гроші, а крім того, ще й третій – розумне про них піклування ...”⁷ На сторінках “Хронографії” також зустрічається положення про те,

³ Ibid, Eud. Rom.12, Mich.13.

⁴ Ibid, Const. 14, Const. 18, Const. 25.

⁵ *Michael Psellos. Epistolae // Opera quae reperiri potuerunt omnia* / [ed. Migne J. P.], vol. 122, 1889, col. 1170.

⁶ *Μιχαὴλ Ψελλός. Χρονογραφία...*, 5.8.

⁷ Ibid, 7.1, 2. 9.

що військо є опорою Ромейської держави. При цьому Пселл часто нарікав на те, що візантійські імператори “мало приділяють уваги” війську⁸.

У міркуваннях Пселла також присутня антична ідея про главу держави як про магістрат, покликаний служити загальному благу. Про початок правління Ісаака I Комніна Пселл зауважував: “Спочатку дії Ісаака багатьох схвилювали, але потім їх душі заспокоїлися, адже суспільне благо було достатнім виправданням в очах ганьбителів царя”⁹. Як бачимо, історик був схильний виправдовувати непопулярні заходи правителя міркуваннями загального блага. Уявлення про те, що не тільки цар, а й вищі чиновники держави повинні дбати про загальне благо, також наявне в політичних поглядах Пселла. Втім, він був досить скептично налаштований щодо цивільних чиновників, які втрачають почуття обов’язку, “коли отримують те, що їм любе”¹⁰.

У тексті “Хронографії” зустрічаються також уявлення Пселла про зовнішні показники успішного правління. Він називав “милостивим” короткочасне самодержавне царювання Феодори (1055–1056), оскільки в цей час не було змов проти імператорської влади, спроб державних переворотів, чітко виконувалися імператорські повеління і накази. Історик із задоволенням відзначав, що жодна частина суспільства не виявляла невдоволення, так що “в усьому дотримувалася рівновага”. До показників благополуччя Пселл відносив також багаті врожаї та достаток, відсутність голоду і лих для населення і, нарешті, відсутність зовнішніх вторгнень¹¹.

Особливе місце в цьому переліку Пселл відводив збереженню старих порядків. Феодора вдовоїлася похвали історика за те, що прийшовши до влади, не стала ні призначати нових чиновників, ні змінювати старих порядків¹². Ця ж думка підкреслюється в описі правління Михаїла IV. Пселл висловлював схвалення державному таланту цього правителя, який “... не ввів ніяких нововведень, не скасував старого закону і не ввів нового, що суперечить йому, і нікого не змінив у вищій раді, як люблять це робити при вступі на трон інші царі”¹³.

На окремих розгляд заслуговує ставлення Пселла до заколоту як засобу досягнення політичних цілей і суспільних перетворень. Подвійність його позиції виявляється досить виразно при описі дій бунтівних

⁸ *Μιχαὴλ Ψελλός*. *Χρονογραφία...*, 4.19, 7.1.

⁹ *Ibid*, 7.61.

¹⁰ *Ibid*, 6. 47.

¹¹ *Ibid*, Theod. 4.

¹² *Ibid*, Theod. 2.

¹³ *Ibid*, 4.10.

полководців, які претендували на царський престол. Описуючи заколот Георгія Маніака на Сицилії проти імператора Константина IX Мономаха, Пселл зовсім не засуджував його за те, що він підняв повстання проти правлячого імператора. Військові чесноти цього полководця викликали явне захоплення історика, так що створюється враження, що він співчував йому і жалкував, що той не досяг успіху в боротьбі з імператором¹⁴.

В цьому ж ряду знаходиться опис повстань Варди Фоки і Варди Скліра проти імператора Василя II Болгаробійці. Він має нейтрально-об’єктивістський характер. Лише один раз Пселл зронив коротку ремарку, де назвав повстання “злом”, але при цьому сам факт виступу проти державної влади у нього не викликав особливого засудження. Ватажків повсталих він вважав гідними людьми, яким були притаманні кращі якості воєначальників і державних діячів. Створюється враження, що Пселл абстрагувався від повстань та їх наслідків для держави і, поринувши в минуле, зосередився на якостях визначних особистостей того часу. Відзначимо до речі, що в цьому описі є досить знаменний епізод, в якому чітко проступає соціальна позиція Пселла. Після примирення Варди Скліра з імператором останній запитав колишнього заколотника про методи зміцнення царської влади. Заходи, які запропонував Склір, викликали різко негативну реакцію Пселла¹⁵. Пропозиції Скліра між тим виглядають цілком розумними і обґрунтованими. Однак Пселл назвав його поради підступними і негідними полководця, адже, в першу чергу, вони передбачали урізання привілеїв чиновників, до числа яких належав сам історик.

У досить нейтральному тоні розповідав Пселл і про повстання македонського ватажка Лева Торніка. Щоправда, він не виявляв особливих симпатій до повсталого. Вочевидь, це повстання було важливе для нього не саме по собі, а як засіб показати неспроможність імператора Константина IX Мономаха протистояти небезпеці.

Виникає питання про причини такого ставлення Пселла до бунтівних воєначальників, які претендували на імператорську владу. Його висловлювання зовсім не свідчать, на наш погляд, про прихильність до стану військової аристократії, т. зв. “полководців”. Відповідь потрібно шукати в особливостях політичної атмосфери, в якій формувалися погляди історика. Візантія успадкувала деякі політичні традиції пізньої античності, серед яких принципи престолонаслідування. Незважаючи на наявність в офіційній візантійській політичній доктрині уявлень про божественність

¹⁴ Ibid, 6.84.

¹⁵ Ibid, 1.28.

імператорської влади, тут не було жорсткого принципу престолонаслідування. Як і в Пізній Римській імперії, фактично кожен, кому вдавалося добитися влади, ставав імператором¹⁶. За таких умов у світогляді Пселла відбилися політичні реалії його країни, які йому здавалися цілком природними.

На особливу увагу заслуговує ставлення історика до палацових змов. Описуючи правління Константина IX Мономаха, він повідомляв, зокрема, що проти імператора планувалося безліч змов¹⁷. Однак він наводив лише два таких епізоди. У першому з них йдеться про якогось “варвара”, який претендував на імператорський престол, чие ім’я не згадується і не встановлюється за іншими джерелами. Бажаючи дати нищівну характеристику цьому персонажеві, Пселл називав його “купленим за гроші рабом”, негідником і покидьком. При цьому він явно не дбав про достовірність і надавав суперечливі відомості: “варвар”, виявляється, був включений до складу синкліту¹⁸.

В іншому випадку мовиться про змову начальника імператорської гвардії, Романа Воїли. Його ім’я Пселл не назвав і намагався принизити його як особистість. Історик вважав його “нікчемним блазнем” і приписував йому низьке походження, що абсолютно не відповідає дійсності. Адже сім’я Воїл простежується за джерелами з VIII ст.; багато представників цієї родини обіймали високі військові і придворні посади¹⁹. Дії обох змовників Пселл беззастережно засуджував. Мимохідь пригадав Пселл невдалу змову проти Константина X Дуки. Сама змова, як і її учасники, цікавила історика дуже мало. Як і в попередніх випадках, він не згадував жодних імен, проте із задоволенням розповідав про подальше обговорення з імператором результатів придушення заколоту. Залучаючи до оповіді цей епізод, історик явно мав на меті підкреслити людяність Константина X Дуки, який не стратив жодного із заколотників.

Палацові змови, на відміну від військових заколотів, викликали обурення історика насамперед тому, що стосувалися сфери діяльності, яку він вважав певною мірою своєю монополією. Дійсно, з тексту випливає, що він брав безпосередню і діяльну участь у змові проти Ісаака I Комніна і зведенні на трон Константина IX Мономаха. Непорядною є також роль Пселла у відстороненні від влади Романа Діогена на користь Михаїла Парапінака.

¹⁶ Удальцова З.В. Византия и Западная Европа (типологические наблюдения) // Византийские очерки. М., 1977, с 6–9.

¹⁷ *Μιχαὴλ Ψελλός*. Χρονογραφία..., 6. 166.

¹⁸ *Ibid*, 6. 134.

¹⁹ Oxford Dictionary of Byzantium: 3 vol. / [ed. Kazhdan A. P.]. New-York; Oxford, vol. III, 1991, p. 302.

Нарешті, слід торкнутися ставлення історика до народних повстань. Численні повстання, що відбувалися в різних містах та регіонах імперії, він ігнорував. Єдиним винятком є опис повстання в Константинополі 1042 р., причиною якого послужила надмірно жорстка податкова політика Йоанна Орфанотрофа, радника Михаїла V. Пселл змальовував це повстання, як потужну народну стихію, яка здавалася йому “великим таїнством”. Водночас, натовп його лякав, і в подальшому викладі Пселл характеризував його негативно. Пояснення причин цього повстання у нього зводиться до ображених монархічних почуттів константинопольського населення. При аналізі цього фрагмента створюється враження, що Пселл демонстрував допитливість натураліста, котрий спостерігав якийсь природний феномен.

В історика не було усвідомленої і послідовної позиції щодо різних видів соціальних збурень і спроб узурпації влади. На перший погляд, в залежності від ситуації Пселл міг представити заколот як злочин або як результат природного ходу подій. Але за уважного вивчення виявляється, з одного боку, його соціальна ангажованість, а з другого – прихильність до політичних традицій, які сходять до пізньої античності.

Загалом, слід визнати, що політичні ідеї Пселла багато в чому співпадають з поглядами інших візантійських істориків його часу. Однак надзвичайна обізнаність Пселла в античній спадщині дозволила йому поглибити та наповнити особливим сенсом загальні міркування. Можна говорити про те, що Михаїл Пселл не випадково розмірковував на політичні теми. Він свідомо намагався оцінити події сучасності і недалекого минулого, застосовуючи певний методологічний інструментарій, яким для нього стали античні політичні ідеї.